

4-75

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍԻ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐ
(XVII ԴԱՐԻ II ԿԵՍ - XIX ԴԱՐԻ I ԿԵՍ)

Է.00.05 «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մարգարյան Հ.Գ.

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Խատատյան Ա.Ա.

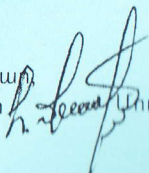
պատմական գիտությունների դոկտոր
Հակոբյան Ա.Հ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2017 թ. դեկտեմբերի 19-ին, ժամը 14⁰⁰ին,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՒՀ-ի Հայոց պատմության
004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ
Բաղդամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2017 թ. նոյեմբերի 14-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Մարգարյան Հ.Գ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը արժեքավոր տվյալներ ու
տեղեկություններ են պարունակում XVI դարից մինչև XIX դարի I կեսն ընկած
ժամանակաշրջանի տարբեր փուլերում իրանական տիրապետության
պայմաններում հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու սոցիալ-տնտեսական ու
իրավա քաղաքական դրության վերաբերյալ: Նրանց փաստագրական նյութը
լրացնում, ճշգրտում ու հարստացնում է հայոց պատմության բազմաթիվ
հարցեր: Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն
վավերագրերի տվյալների քննությունը հնարավոր է դարձնում
հայագիտության ու հատկապես Հայոց եկեղեցու նշված շրջանի պատմության
տարաբնույթ հարցերի համակողմանի լուսաբանումը: Այդ տվյալները
բացահայտում են հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմության
խորքային հարցերին վերաբերող իրողություններ, որոնք կարևոր են այդ
հարաբերությունների լիարժեք ըմբռնման ու արժևորման համար:

Հիշյալ վավերագրերի տվյալների քննության հիման վրա տեսանելի են
դառնում շիա մահմեդական աստվածաբանության ու իրավագիտության
տեսակետները իրանական տիրապետության պայմաններում հայ-
քրիստոնյաների ու Հայոց եկեղեցու իրավունքների մասին, դրանց
պաշտպանության ուղիները, նրանց հարկային ու այլ պարտավորությունները
իշխանությունների նկատմամբ: XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի
պարսկերեն վավերագրերի տեղեկությունների հիման վրա բացահայտվում է
հայ ժողովրդի հանդեպ իրանական իշխանությունների վարած քաղաքակա-
նության հիմնական միտումները պատմական հիշյալ ժամանակաշրջանի
տարբեր փուլերում, նաև տեղական պաշտոնեության բռնած դիրքորոշումը
հայությանը վերաբերող զանազան հարցերի առնչությամբ: Ատենախոսության
մեջ քննվող վավերագրերի հաղորդումները արդիական նշանակություն ունեն
նաև իրանական տիրապետության շրջանում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի,
Գանձասարի կաթողիկոսության ու հայոց նշանավոր վանքերի՝ Տաթևի,
Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի, Մակվի Ս. Թաղեի ու Ազուլիսի Ս.
Թոմա Առաքյալի վանքերի պատմության որոշ հարցերի, մասնավորապես,
նրանց հոգևոր առաջնորդների գործունեության ու կալվածատիրական
ունեցվածքի ուսումնասիրության համար:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի բազմաբովանդակ նյութը
հնարավորություն է տալիս նոր մանրամասներով հարստացնել XVII դարի II
կես - XIX դար I կեսի այլ աղբյուրների հաղորդումներն Իրանի ու նրա
տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքների ներքին սոցիալ-
տնտեսական հարցերը կարգավորող մեխանիզմների, գործող օրենքների ու

դրանց գործադրման միջոցների մասին, լրացնել սոցիալ-տնտեսական ու վարչական եզրույթերի մեկնաբանությունները:

Դիտարկվող ժամանակահատվածի վավերագրերի տվյալների քննությունն ու դրանց հիման վրա կատարվող եզրահանգումները իրանահպատակ հայության իրավա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերի շուրջ մեծ կարևորություն ունեն տեղի հայ համայնքի անցյալի ու ներկայի դրության մասին հստակ պատկերացում ունենալու, ինչպես նաև արդի փուլում Իրանի հետ միջպետական փոխհարաբերությունների ներքին շերտերի ու զարգացման ուղիները հասկանալու համար:

Արևելյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերի պատմությանն առնչվող պարսկերեն վավերագրերում պահպանված տեղանվանական տարբերակներն արտացոլում են օտարահունչ անվանումների առաջացման պատճառներն ու հանգամանքները՝ մատնանշելով նրանց կապը այլալեզու հարևանների ընկալումների և մահմեդական իշխանությունների լեզվա-հնչյունական նախապատվությունների հետ, այլ ոչ բնակավայրերի էթնիկ կազմի հետ: Որոշակի տվյալներ բովանդակելով օտար անվանումներով հանդես եկող բնակավայրերի հայկական բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրության զանազան հարցերի վերաբերյալ՝ այս փաստաթղթերն ինքնին հանդիսանում են նրանց էթնիկ կազմի հայկական լինելու հիմնավոր ապացույցներ, որոնք հերքում են օտար անունների վրա հենվող աղբյուրացի կեղծարարների շահարկումները այդ բնակավայրերի բնակչության վերաբերյալ:

Աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները

Սույն ատենախոսությունը նվիրված է Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դար I կեսի պարսկերեն վավերագրերի բովանդակած պատմական բազմաբնույթ տվյալների ընդհանրական քննությանը՝ առանձնացնելով ու արժևորելով դրանք ըստ իրենց սոցիալ-տնտեսական, իրավա-քաղաքական ու պատմա-աշխարհագրական բնույթի տեղեկությունների:

Այս նպատակով ատենախոսության մեջ մեր առջև խնդիր ենք դրել՝

- ընդհանրացնելով հայագիտության մեջ պարսկերեն վավերագրերի օգտագործման փորձը և հենվելով նրա ձեռքբերումների վրա՝ ուսումնասիրել, խմբավորել ու համակարգել Մատենադարանի վավերագրերի տվյալները, վերհանել նրանց առանձնահատկությունները,

- ընդգրկված վավերագրերի ու զուգահեռ այլ աղբյուրների տվյալների համադրմամբ ուրվագծել Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի հետազոտվող մասի նմուշների ստեղծման ու հավաքման պատմությունը,

- քննել ու ներկայացնել այդ վավերագրերի տվյալները իրանահպատակ հայության իրավա-քաղաքական կարգավիճակի, նրա սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության որոշ հարցերի ու իրողությունների մասին,

- հետազոտել ու արժևորել ուսումնասիրվող վավերագրերի տեղեկությունները Հայոց եկեղեցու ու հայկական վանքերի իրավա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրության զանազան հարցերի, ներքին որոշ խնդիրների շուրջ,

- ուսումնասիրել տարբեր ժամանակահատվածներում Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի և հատկապես հրովարտակների գրության սկզբունքները, նրանց լեզվա-ոճական ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները, նրանց վրա առկա գրանցումների բնույթն ու նշանակությունը,

- հետազոտել հայաբնակ վայրերի անվանումները պարսկերեն վավերագրերում, նրանց ծագման բնույթն ու պատմությունը:

Ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանակները

Հետազոտությունն ընդգրկում է Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դար I կեսի պարսկերեն վավերագրերը, որոնք նախկինում հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն եղել և նրանց բովանդակած պատմական նյութն ու տվյալները հիմնականում դուրս են մնացել գիտական շրջանառությունից: XVII դարի երկրորդ կեսը նշանավորվում է Սեֆյան շահերի կողմից կրոնական փոքրամասնությունների ու մասնավորապես հայերի նկատմամբ տարվող ներքին քաղաքականության հիմնական ուղղվածության ձևավորմամբ, որն առանց նշանակալի փոփոխությունների շարունակվում է մինչև XIX դարի կեսերը՝ արտացոլվելով իրանահպատակ հայերին տրված հրամանագրերում ու այլ պարսկալեզու փաստաթղթերում:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը Մատենադարանի XVII-XIX դարերի պարսկերեն վավերագրերի աղբյուրագիտական վերլուծությունն է, որի ընթացքում փորձել ենք այլ աղբյուրների հաղորդումների հետ համեմատելով, արժևորել հետազոտվող վավերագրերի բովանդակած տեղեկություններն ու տվյալները հայագիտությանն ու իրանագիտությանը վերաբերող տարբեր հարցերի առնչությամբ:

Աշխատանքի գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը

Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դար I կեսի պարսկերեն վավերագրերի հարուստ տվյալների օգտագործումը հնարավորություն է տվել նորովի մոտեցում ցուցաբերել նախկինում բավարար չափով չմեկնաբանված պատմական իրողություններին ու բացահայտել որոշ մանրամասներ:

Մասնավորապես, հիշյալ պարսկերեն վավերագրերի տվյալների բազմակողմանի քննությունն ու համադրումը այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ թույլ են տվել հստակություն մտցնել տվյալ ժամանակահատվածում իրանական տիրապետության տակ ապրող հայության ու Հայոց եկեղեցու իրավա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրությանը, հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմությանը վերաբերող մի շարք հարցերում: Այդ հարցերից են՝

- Իրանահպատակ հայ գիմնիների իրավունքներն ու պարտականությունները դիտարկվող ժամանակահատվածում, դրանք կարգավորող հիմնական օրենքներն ու վարչա-քաղաքական մեխանիզմները, դրանց ծագման ակունքներն ու ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխությունները,

- Իրանական տիրապետության ներքո ապրող հայության, նաև Հայոց եկեղեցու իրավունքների հարցում ծագած խնդիրների բնույթը, երևան գալու պատճառները ու դրանց կարգավորման ուղիները,

- Հայոց եկեղեցու ու նրա նվիրյալների, նաև Նոր Զուղայի ազդեցիկ հայության դերը իրանական իշխանությունների հետ փոխհարաբերություններում և հայության ու հայոց վանքերի կենսական շահերի պաշտպանության գործում,

- Առավել լիարժեք գնահատական տալ ընդգրկված ժամանակաշրջանի տարբեր փուլերում իրանահպատակ հայության ու Հայոց եկեղեցու նկատմամբ վարվող շահական քաղաքականության հիմնական ուղղվածությանն ու ներքին ծայրերին:

- Բացահայտվում են Հարավային Կովկասի շուրջ ռուս-իրանական հակամարտության սրման շրջանում հայության տարբեր հատվածների ու Հայոց եկեղեցու քաղաքական դրությանը վերաբերող որոշ իրողությունները և այդ հակամարտության ազդեցությունը հայ-իրանական փոխհարաբերությունների վրա:

- Քննվող վավերագրերի տվյալների հիման վրա նոր մանրամասներով է հարստացվել հայ ազնվականության ու մելիքական տոհմերի պատմությունը: Պարզաբանումներ են կատարվել հայ մելիքների քաղաքական վարքագծի ու կողմնորոշման դրդապատճառների և այդ խնդիրներում արտաքին գործոնների դերի վերաբերյալ:

- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հարուստ հավաքածուի բնագրագիտական վերլուծությունը թույլ է տվել մանրամասն քննել և նոր դիտարկումներով ու պարզաբանումներով հարստացնել տվյալ շրջանի պարսկերեն փաստաթղթերի տեսակների կառուցվածքի ու լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների, որոշ եզրույթների ուսումնասիրության միջազգային փորձը:

- Ատենախոսության մեջ նորովի մեկնաբանությամբ պարզաբանումներ են կատարվում վավերագրերում հիշատակվող տեղանունների բովանդակային նշանակության, ստուգաբանության ու ծագման պատմա-մշակութային իրողություններում:

Ատենախոսության փորձաքննությունը

Ատենախոսությունը քննարկվել ու հրատարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Արևելյան աղբյուրագիտության ու պատմագրության բաժնի կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած երկու մենագրություններում, 21 հոդվածներում և հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովներում ներկայացված գեկուցումներում:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը

Ատենախոսության մեջ քննվող վավերագրերի մի մասի՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին վերաբերող պարսկերեն հրովարտականների ու կալվածագրերի ուսումնասիրությամբ XVIII դարում զբաղվել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, ով նրանց հիման վրա մանրամասն հետազոտել է վանքի կալվածատիրության պատմությունը իր «Զամբո» աշխատության մեջ և հիմնականում ճիշտ ներկայացրել նրանց հակիրճ բովանդակությունը:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից ընդամենը մի քանիսը ուսումնասիրվել ու հրատարակվել են Ս. Զալալյանի¹, ու Մ. Սմբատյանցի² աշխատություններում:

Մատենադարանի XVII դարի II կեսի հրովարտականների մի մասը ուսումնասիրվել և օգտագործվել է Արևելյան Հայաստանի ազրարային հարաբերություններին նվիրված Հ. Փափազյանի հետազոտության մեջ³: Հայագիտության մեջ մինչև վերջին ժամանակներս շրջանառվում էր հիմնականում Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալների չնչին մասը՝ մատչելի լինելով վերը նշված աշխատություններում և վավերագրական նյութերում երբեմն առկա թարգմանական տարբերակներով:

¹ Սարգիս Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 480-498:

² Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւ եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք 'ի Շամախույ թեմի, Տփլիս, տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, էջ 225:

³ А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван, 1972.

Մեր աշխատանքները պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ սկսելով 2001 թվականից՝ XVII - XVIII դարերի 145 պարսկերեն հրովարտականների բնագրերը, հայերեն ու անգլերեն թարգմանությամբ, առաջաբանով ու ծանոթագրություններով, հրատարակեցինք Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականների հաջորդական երրորդ ու չորրորդ պրակներում: Բացի այդ, առանձին հոդվածներում ուսումնասիրել և հրատարակել ենք շուրջ երկու տասնյակի հասնող այլ պարսկերեն փաստաթղթեր ու հրովարտականներ:

Աղբյուրների ու գրականության համառոտ տեսություն

Ատենախոսության մեջ ուսումնասիրվել ու հաշվի են առնվել Մատենադարանի արխիվային մի քանի ֆոնդերում ու արաբատառ ձեռագրերի հավաքածուի մեջ պահվող բոլոր XVII դարի II կեսից XIX I կեսի պարսկերեն վավերագրերը⁴, տարբեր հարցերի քննության ժամանակ ներգրավվել են նրանց հաղորդումները՝ ճշտվելով ու արժևորվել ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրների տեղեկությունների հետ պատմահամեմատական վերլուծության միջոցով:

Աշխատանքում ներառել ենք նաև թվով շուրջ 700 այն վավերագրերը, որոնք ընդգրկված լինելով Կաթողիկոսական դիվանի 1է ու 1ը թղթապանակներում, որպես վավերագրեր 1033-1470, 1471-1788, երբևէ մշակված ու նկարագրված չեն եղել և մատչելի չեն եղել ուսումնասիրողներին:

Պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրման, նրանց բովանդակած պատմա-փաստագրական տեղեկությունների արժևորման ու օգտագործման սկզբունքները մշակելիս և պատմական տարբեր հարցերը քննելիս կարևոր ենք համարել այդ բնագավառում տարբեր ուսումնասիրողների փորձի հետ ծանոթացումը և պարսկերեն վավերագրերի այլ հավաքածուների հրատարակություններում առկա տվյալների օգտագործումը: Մեր համար այս բնագավառում ուղեցույցի դեր են կատարել և մեծապես օժանդակել Հ. Փափազյանի հետազոտությունները և վավերագրերի շարքի հրատարակությունը երեք պրակներով⁵:

Ատենախոսության գլուխներում պարսկերեն վավերագրերի պատմության ու բովանդակության քննության համար ներգրավվել ենք

⁴ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա-1ե, 1գ-1ը, վավ. 30-828, 869-1787; թղթ. 2ա-2բ, վավ. 25-379; թղթ. 4, վավ. 1-150; Մելիք-Շահնագարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 18-136; արաբատառ ձեռ. ֆոնդ, ձեռ. 272, 357, 358:

⁵ А. Папазян, նշվ. աշխ., 1972. Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականներ, պրակ Ա, Բ, Երևան, 1956, 1959, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Կավածագրերը, պրակ Ա, Երևան, 1968:

հայերեն, անգլերեն, պարսկերեն ու թարգմանական տարբերակներով մատչելի տարալեզու այլ աղբյուրների հաղորդումներն ու տվյալները:

Հայկական աղբյուրներից մեր աշխատանքում օգտվել ենք հայ պատմիչներ Առաքել Դավրիժեցու, Եղիա Կարնեցու, Ջաքարիա Ազուլեցու, Ջաքարիա Քանաքեռցու, Եսայի Հասան-Ջալալյանցի, Աբրահամ Կրետացու ու Մ. Չամչյանի պատմագրական երկերից⁶: Օգտագործել ենք Դիվան Հայոց պատմության շարքում ընդգրկված Ամենայն հայոց կաթողիկոսների նամակագրության ու այլ վավերագրերի նմուշների տվյալները⁷: Ատենախոսության մեջ Հայոց եկեղեցու ու Նոր Ջուղայի դերը իրանական իշխանությունների հետ փոխհարաբերություններում լուսաբանելու նպատակով ներգրավվել ենք այդ հարցի ուսումնասիրության համար մեծ արժեք ներկայացնող Սիմեոն Երևանցու, Մ. Օրմանյանի, Հ. Տեր-Հովհանյանի, Ալ. Երիցյանի, Հ. Շահխաթունյանի, ու Վ. Ղուկասյանի հետազոտությունները⁸: Հայկական բնակավայրերի անվանումներին ու պատմությանը վերաբերող հարցերի ուսումնասիրության համար արժեքավոր հետազոտությունների շարքում անփոխարինելի են Ղ. Ալիշանի ու Մ. Բարխուդարյանցի աշխատությունները⁹:

Հայոց մելիքների պատմությանը վերաբերող պարսկերեն վավերագրերի տեղեկությունների արժևորման համար ընդգրկվել ենք նրանց պատմությանը վերաբերող աղբյուրները՝ վիճաբիր արձանագրությունների, հայերեն

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, Եղիա Կարնեցի, Դիվանը, աշխ. Ա. Գ. Աբրահամյանի, Երևան, 1968, Ջաքարիա Ազուլեցու որագրությունը, Երևան, 1938, Ջաքարիա Սարկավազ, Պատմություն, հ. Բ, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի, 1870, Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն Համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868, Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, Երևան, 1973, Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984:

⁷ Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Գ., Ը, Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, 1908, Ղուկաս Կարնեցի, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա, Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 2003:

⁸ Յ. Տեր Յովհաննեսանց, Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ որ յԱսպահան, հ. Ա, Բ, Նոր Ջուղա, տպ. Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880, 1881; Մ. Արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Գ, Ս. էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի հրատ., 2001; Ա. Դ. Երիցեանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա (1800 - 1832), Թիֆլիզ, 1894; Հ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ Գաւառացն Արարատայ, հ. Ա, Բ, էջմիածին, 1842; Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003; V. Ghougassian, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the 17th Century, Columbia University, 1995:

⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890, Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 2003; Մ. Եսայ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Երևան, Գանձասար աստուածաբանական կենտրոն, 1999:

ձեռագրերի հիշատակարանների, տարբեր վավերագրական ժողովածուների մեջ հրատարակված փաստաթղթերի ու պատմագրական երկերի տվյալները¹⁰, նաև Գեղարքունիքի ու Արցախի մելիքությունների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները¹¹:

Իրանական պետությանը հպատակ հայ-զիմինների իրավաբաղաքական կարգավիճակի հիմքում տեսնելով դեռևս վաղ արաբական խալիֆայության շրջանում այլակրոնների հետ Մուհամմադ մարգարեի ու Իմամ Ալիի անուններից կնքված հրովարտակ-պայմանագրերը՝ նախ և առաջ աղբյուրագիտական վերլուծության ենթ ենթարկել նրանց տպագիր ու անտիպ պարսկերեն տարբերակները¹²՝ համեմատելով նրանց բովանդակային առանձնահատկությունները արաբերեն ու հայերեն օրինակների հետ¹³: Այդ վավերագրերը դիտարկվել են՝ ելնելով նրանց ստեղծման հետ կապված պատմական իրողություններից ու հանգամանքներից, մահմեդական

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1973; պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982; Հայերեն ձեռագրերի ժ: դարի հիշատակարաններ, հ. Ա (1601-1620թթ.), հ. Գ, Երևան, 1974, 1984; Присоединение Восточной Армении к России, ред. Ц. Агаян, т. 1, 2, Ереван, 1972, 1978; Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. II, подг. М. Тодуа, К. Шамс, Тбилиси, 1989; Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. I- VIII, Тбилиси, 1866- 1881, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. 2, ч. I, II, сост. П. Арутюнян, С. А. Тер-Авакимова, Ереван, 1964, 1967. Армяно-русские отношения, т. 4, сост. А. В. Алексанян, В. М. Мартиросян, М. Г. Нерсисян, П. А. Чобанян, Ереван, 1990.

¹¹ Գ. Շերմազանեան, Նիւթեր ազգային պատմութեան համար. Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով, 1890, էջ 124-125; Կ. Տեր-Սկրտչյան, Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, Բ. Պրակ, Դօփեանք եւ Մէլիք Շահնազարեանք, Ա. էջմիածին, 1914; Մ. արք. Սմբատեանց Նախիջևանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895; Մ. Հարաթյան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985; Աջ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, Երևան, 1959; Ֆ. Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1966, № 1, էջ 197-208; Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 158:

¹² Մատենադարան, արաբատառ ձեռ. Ֆոնդ, ձեռ. 272, 357, 358; عهدنامه محمد پیغمبر، اصفهان، 1327, Մատենադարան, Ձեռագրատանից ստացված նյութեր, թղթ. 80գ, վավ. 38; Իրանի պառլամենտի գրադարան, ձեռ. 8855, էջ 3բ-6ա; Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Ա, Երևան, 1956, վավ. 21; Histoire Nestorienne (Chronique de Seert), Patrologia Orientalis, vol. 13, Paris, 1918, pp. 610-617. Տարբեր երկրների ու քաղաքների բնակչության հետ կնքված վաղ իսլամական շրջանի հրովարտակ-պայմանագրերի օրինակներ են հավաքվել ու տպագրվել Սեիդ Մոհամմադ Նուսեյնիի ժողովածուի մեջ՝ نامه ها و بیاناتی سیاسی حضرت محمد و استاد صدر اسلام تحقیق نامه ها و بیاناتی سیاسی حضرت محمد و استاد صدر اسلام تحقیق تهران 1377.

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 2622, 2826, 2968:

իրավագիտության հետ նրանց առնչությունից ու խաղացած դերից: Ուսումնասիրվել են հայ պատմիչների, մասնավորապես Ղևոնդի, Սամուել Անեցու երկերում¹⁴ ցրված տեղեկություններ հիշյալ դաշնագրերի մասին ու հայ ուսումնասիրողների՝ Բ. Կյուլեսերյանի¹⁵, Տ. Սավալանյանցի¹⁶, Հ. Անասյանի¹⁷, Ս. Դադոյանի¹⁸ ու Գ. Մկրտումյանի¹⁹ հետազոտություններն այս բնագավառում:

Իրանահպատակ հայության դրության հարցերի քննության ժամանակ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները զուգակցել ենք մահմեդական իրավագիտությանը վերաբերող սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների ու ուսումնասիրությունների հետ. ինչպիսիք են շիա չորրորդ իմամ Ալի իբն Հուսեյնի (658/9-713/4 թթ.) իրավագիտական աշխատությունը²⁰, Աբու Յուսուֆի (մ. 798 թ.) «Հարկամատյանում» զիմինների իրավունքներին ու նրանց կողմից վճարվող ջիզային վերաբերող տվյալները, որոնք Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հայերեն թարգմանությամբ մատչելի են հետազոտողների լայն շրջանակներին²¹, Բահա ալ-դին Մոհամմադ իբն Հուսեյն ալ-Ամեյի (1546/7-1620/21 թթ.) շիա դավանանքի իրավագիտությանը և օրենքներին վերաբերող «Ջամե'ե Աբբասի» (Աբբասի ժողովածո) աշխատությունը²²: Մահմեդական տարբեր ուղղությունների ու իրավագիտական դպրոցների տեսակետները զիմինների ժառանգության կարգի վերաբերյալ հանգամանակից վերլուծության են ենթարկվել Աս'ադ Շեյխ-օլ-Էսլամիի «Զիմինների կտակի ու ժառանգության օրենքները

¹⁴ Ղևոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982, էջ 35: Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երևան, "Նաիրի", 2011, էջ 100.

¹⁵ Տե՛ս հայ պատմիչների հաղորդումների հիման վրա այդ խնդրին անդրադարձը Բ. Եպս. Կիլիկեան, Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ Վիեննա, 1930:

¹⁶ Տ. Սավալանյանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. Ա., Երուսաղէմ, 1931:

¹⁷ Յ. Ա. Անասեան, Թուրքական ֆոյթովվաթը եւ հայերը, Մանր երկեր, Լոս Անջելես, 1988, էջ 581-620; Յ. Ա. Անասեան, Մահմեդականութիւնը եւ քրիստոնեայ հարկատունները, Ա. Մահմեդի Դաշնագիրը, Բ. Ալիի հրովարտակը, Մանր երկեր, Լոս Անջելես, 1988, էջ 627-632:

¹⁸ Seta B. Dadoyan, The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction seventh to Fourteenth Centuries, v. I, Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2011.

¹⁹ Գ. Մկրտումյան, Հրովարտակ – պայմանագրերը որպես հայ-արաբական հարաբերությունների աղբյուր, Երևան, 2017:

²⁰ Հիւտն իրավունք ըստ Ալի էբն Հուսեյնի, Երևան, 2014:

²¹ Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ Մատենագիրներ Թ – Ժ դարեր, Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 100-115:

²² بها الدين محمد بن حسين عاملي، جامع عباسي، سنة 1331،

մահմեդական ֆակիհների տեսանկյունից» հետազոտության մեջ, որը ևս ներգրավել ենք ատենախոսության մեջ²³:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները իրանահպատակ հայ զիմմիների ու Հայոց եկեղեցու իրավա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բնույթի հարցերը քննելիս հաշվի են առնվել իրանական պետականության պատմության ընթացքը և նրա տարբեր փուլերին բնորոշ պատմական իրողությունները: Այս հարցում կարևոր նշանակություն ունեն հայ և օտար հետազոտողների աշխատությունները, որոնցից Սեֆյան պետության պատմության համար հիշատակության են արժանի Մարիամ Միր Ահմադիի «Կրոնն ու պետություն Սեֆյան դարաշրջանում»²⁴, Ռոջեր Սեյվորիի «Իրանը Սեֆյան ժամանակաշրջանում»²⁵ աշխատությունները, նաև Քեմբրիջի Համալսարանի Իրանի պատմության Սեֆյան շրջանին վերաբերող հրատարակությունները²⁶: Իրանին հպատակ հայկական շրջանների տնտեսական պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն Հ. Փափազյանի, Հ. Թորոսյանի, Ի. Պետրուշևսկու, Մ. Արունովայի, Կ. Աշրաֆյանի և Վ. Ֆլորի հետազոտությունները²⁷, որոնք ընդգրկվել են սույն ատենախոսության համապատասխան բաժիններում արժարժվող խնդիրների քննության ժամանակ:

Աղվանից կաթողիկոսությանը վերաբերող խնդիրների ուսումնասիրման ժամանակ ընդգրկել ենք այդ հարցերին անդրադարձող Լ. Մկրտումյանի աշխատությունը²⁸: Հայոց վանքերի պատմության հարցերի քննության համար օգտվել ենք Հ. Ոսկյանի հետազոտությունից, որոնցում առավել ամբողջական են ներկայացված ու ուսումնասիրված են Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս

²³ اسعد شيخ الاسلامی، احکام وصیت و ارث ذمی از نظر فقهای اسلامی، دانشکده الهیات نشریه گروه تحقیقاتی،

²⁴ میر احمدی مریم، دین و دولت در عصر صفوی، تهران، نشریت امیر کبیر، 1369

²⁵ سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1372.

²⁶ The تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران، چاپ شفق، 1380
Cambridge History of Iran, vol. 6 (The Timurid and Safavid Periods), edited by P. Jackson, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne Sydney, Cambridge University Press, pp. 306-7, 311.

²⁷ А. Паназян, նշվ. աշխ.; Հ. Թորոսյան, Էքմիածնի վանական տնտեսությունը XV- XVIII դարերում, Երևան, 2007; И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIXвв., Ленинград, 1949; Арунова М. Р. И Ашрафян, К. З., Государство Надир шаха Афшара, Москва, изд. Восточной Литературы, 1958, W. Floor, The Chaparkhāna System in Qajar Iran, Iran, vol. 39 (2001), British Institute of Persian Studies,

فلور و.، تاریخچه مالی - مالیاتی ایران صفویه تا پایان قاجاریه، ترجمه مرتضی کاظمی، تهران، نشر تاریخ ایران، 1394.

²⁸ Լ. Մկրտումյան, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX, դարերում, Երևան, Տնտեսագետ, 2006:

Նախավկայի ու Մակվի Ս. Թադեի վանքերի պատմությանը վերաբերող աղբյուրագիտական նյութը²⁹:

Կաթողիկական քարոզչության դեմ Հայ Եկեղեցու պայքարն արտացոլող շահական հրովարտակաների ուսումնասիրության ժամանակ օգտագործել ենք Կարմելյան տարեգրության մեջ ընդգրկված հարուստ պատմագրական նյութը³⁰: համեմատելով այն ժամանակաշրջանի այլ՝ հայ և օտար աղբյուրների հաղորդումների հետ և հաշվի առնելով այս բնագավառում Հ. Հակոբյանի, Վ. Բայրուրյանի, Մ. Կարապետյանի, Լ. Խաչիկյանի, Մ. Փանախյանի և Լ. Սեմյոնովայի հետազոտությունները³¹: Իրանի շահերի դիրքորոշումը կաթողիկական քարոզչության նկատմամբ բացահայտելու նպատակով Մատենադարանի այդ խնդիրն վերաբերող հրովարտակաների տվյալները համեմատվել են կաթողիկական առաքելություններին ի նպաստ ու նրանց գործունեությունն Իրանում ապահովելու նպատակով հրապարակված հրովարտակաների նյութի հետ³²:

Իրանի XVII դարի սոցիալ-տնտեսական պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է հայ կաթողիկ հեղինակներից Պետրոս Պետիկի լատիներեն աշխատությունը, որի լատիներեն բնագրի անգլերեն թարգմանությունը հրատարակվել է Վ. Ֆլորի ու Կ. Օահեի աշխատասիրությամբ³³:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի վարչա-տնտեսական կառուցվածքի, հարկային և այլ եզրույթների ուսումնասիրության ու մեկնաբանության համար մեծ կարևորություն ունեն Իրանում աֆղանական տիրապետության շրջանում

²⁹ Հ. Համազասպ Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ. Մաս, Վիեննա, 1942:

³⁰ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, v. I, II London, 1939: Թ. Մարտոյան, «Կարմելյանների տարեգրությունը» որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր, Երևան, 2011:

³¹ S. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթողիկական միսիաների ասիմիլյատորական ծգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դարերում), Արևելագիտական ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 267; Վ. Ա. Բայրուրյան, Արևելյան Հայաստանում միսիոներների գործունեության պատմությունից, ՊԲՀ, 1989, № 2, էջ 147-157; Մ. Կարապետյան, Հայ կաթողիկե թեմը և թեմոդանական գործընթացները Նախիջևանում XVII-XVIII դարերում; Հովհաննես Քոնցեցի, Յաղագս քերականին, աշխ. Լ. Ս. Խաչիկյանի, Երևան, 1977; М. Г. Панахиян, О режиме капитуляций в Иране (1568-1715), Автореферат диссертации, Москва, 1962; Л. А. Семенова, Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, Ближний и средний Восток. Сборник статей, Москва, 1962; В. А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ереван, 1969.

³² شاه عباس: مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی، جلد سوم، به اهتمام دکتر عبد الحسن نوابی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 2537، ص. 286-7، یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلاوریان تا پهلوی، بکوشش سرهنگ جهانگیر قایم مقامی، ص. 24

³³ A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, translated from the Latin and annotated by Collette Ouahes and Willem Floor, Washington, Mage publishers, 2014.

գրված երեք աշխատություններ, որոնք նվիրված են Սեֆյան պետության վարչա-քաղաքական կառուցվածքին, պաշտոնյաներին, նրանց գործունեության շրջանակներին, վարձատրության ձևերին ու տիտղոսներին: Այդ աշխատություններն են «Թեգքիրաթ ալ-մոլուք» (Թագավորների հիշատակարանը), «Դասթուր ալ-մոլուք» (Թագավորների կարգը) և «Էլլաբ վա մավաջիբ-ե դովրե-ե սալաթին-ե սեֆևիե» (Սեֆյան թագավորների ժամանակաշրջանի տիտղոսներն ու ոռճիկները): «Թեգքիրաթ ալ-մոլուք» աշխատությունը արևելագետների ուշադրությանն էր արժանացել դեռևս XX դարի առաջին կեսին և 1943 թ. նրա, այն ժամանակ հայտնի միակ Բրիտանական թանգարանում պահվող ձեռագիր օրինակը (B.M. 9496) ֆաքսիմիլե տարբերակով, անգլերեն թարգմանությամբ ու ծանոթագրություններով հրատարակվել էր Վ. Մինորսկու աշխատասիրությամբ³⁴: Այդ աշխատության բնագիրը 1954 թ. Դաբիբիյադի կողմից հրատարակվում է Թեհրանում³⁵: Հետագայում 1969 թ. Մուհամմադ Թադի Դանեշվաժուհի կողմից հայտնաբերված այդ աշխատության մեկ այլ ձեռագրի հիման վրա ճշտվում է նրա հեղինակի անունը՝ Միրզա Սամի'ա: Իրանցի հետազոտողն այդ մասին նշում է նույն թեմատիկայով գրված մեկ այլ աշխատության՝ Մուհամմադ Ռաֆի' Անսարիի «Դասթուր ալ-մոլուքի» առաջաբանում³⁶: «Թեգքիրաթ ալ-մոլուքի» հեղինակն իր աշխատությունը գրելիս հենվել է ավելի վաղ գրված «Դասթուր ալ-մոլուքի» վրա, որի հեղինակը եղել է Սեֆյան պետության բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ մուսթուֆի ալ-մամայիբ: Այս աշխատությունը որպես Սեֆյան պետության վարչա-քաղաքական կառուցվածքի սկզբնաղբյուր խմբագրվել ու հրատարակվել է Իրաք Աֆշարի կողմից 2001 թ., ապա անգլերեն թարգմանությամբ և մանրամասն մեկնաբանություններով վերահրատարակվել Մուհամմադ Իսմայիլ Մարչինկովսկու կողմից³⁷:

Երրորդ աշխատությունը գրվել է 1720-ական թվականների վերջին՝ մաջլեսնևիս Միրզա Ալի Նադի Նասիրի կողմից, որը սերում էր Օրդուբադում ապրող տոհմական մոնշի ալ-մամայիբների ընտանիքից³⁸: Այս սկզբնաղբյուրը, որ տպագրվել է Թավրիզում Հաջի Հուսեյն Աղա Նախջևանիի հավաքածուի մեջ գտնված միակ ձեռագրի հիման վրա հարուստ տեղեկություններ է բովանդակում Սեֆյան վարչակարգի պաշտոնյաների, այդ

պաշտոնները զբաղեցրած անձանց տիտղոսաշարերի, գործառույթների, նրանց ենթակաների, ոռճիկի, եկամտի աղբյուրների ու աշխատավայրի մասին: Սկզբնաղբյուրում առատ տեղեկություններ կան ինչպես կենտրոնական ապարատի պաշտոնյաների, այնպես էլ երկրի շրջանները կառավարող վալիների, բեկլարբեկերի ու հաքիմների մասին: Երեք աշխատություններն էլ գրվել են որպես Սեֆյան վարչական ապարատի ուղեցույց Իրանի աֆղան տիրակալների պաշտոնեության պատվերով երկրի կառավարման նախորդ շրջանի փորձը նոր իշխանություններին փոխանցելու համար: Նրանք թեև որոշ հարցերում բովանդակում են միմյանց հակասող տվյալներ, այնուամենայնիվ միմյանց լրացնելով՝ տալիս են Սեֆյան վարչա-քաղաքական կառուցվածքի առավել ամբողջական պատկերը:

Սեֆյան շրջանի պարսկերեն գրագրության կանոնների ու որոշ եզրույթների, հատկապես վավերագրերի տեսակների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ու բնորոշման համար արժեքավոր սկզբնաղբյուր է «Մոնշա'աթ-ե Սուլեյմանի» (Սուլեյմանի նամակագրությունը) աշխատությունը՝ գրված շահ Սուլեյմանի գրագրատան անհայտ գրագրի կողմից³⁹: Պարսկերեն վավերագրագիտության սկզբունքային հարցերի ուսումնասիրությանը նվիրված արժեքավոր աշխատություններից են Ջահանգիր Ղայեմմաղամիի և Սամ Ալիի հետազոտությունները, որոնցում աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա ներկայացվում են Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական ժամանակաշրջանի վավերագրերի տեսակները, նրանց գրության ու կառուցվածքի առանձնահատկությունները⁴⁰:

Ատենախոսության կառուցվածքը

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված գրականության ցանկից ու հավելվածից: **Ներածության** մեջ ներկայացվում է թեմայի արդիականությունը, ատենախոսության նպատակն ու խնդիրները, ժամանակագրական սահմանները, հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը, փորձաքննությունը, հետազոտության մեթոդիկան, գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը, օգտագործված անտիպ ու տպագիր աղբյուրները և ուսումնասիրությունները:

³⁴ Tadhkirat al-mulūk, A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in Facsimile, translated and explained by V. Minorsky, London, 1943.

³⁵ تذکره الملوك، بکوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، 1332.

³⁶ دستور الملوك ميرزا رفيعا، به کوشش وتصحيح محمد اسماعيل مارچينکوفسکي، ترجمه علی کردآبادی، تهران، 1385.

³⁷ M. Ismail Marcinkowski, Dastur al-Moluk, Encyclopædia Iranika, originally published 2005, տես կայքէջ. <http://www.iranicaonline.org/articles/dastur-al-moluk>.

³⁸ نصیری میرزا علی نقی، القاب و مواجب دورة دور سلاطين صفوی، به تصحيح يوسف رحيم لو، مشهد، 1371، ص 17.

³⁹ منشآت سلیمانی تألیف دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، 1388.

⁴⁰ سام علی، بررسی فرمان نویسی دوره اول قاجار، تهران، انتشارات کنگ زرین، 1392.

قایم مقامی ج.، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، 1350.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերը որպես հայ-իրանական առնչություններն արձանագրող փաստաթղթեր

1.1 Պարսկերեն վավերագրերի օգտագործումը հայագիտական հետազոտություններում և Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուն: Այս բաժնում ամփոփ ուսումնասիրվում է պարսկերեն վավերագրերի ներգրավվածությունը հայագիտական հետազոտությունների մեջ սկսած XVIII դարից մինչև մեր օրերը, քննվում է դրանց հետ աշխատելու մեթոդիկական տարբեր հայագետների աշխատություններում ու աղբյուրները: Հակիրճ ներկայացվում են Մոսկվայի ու Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի արխիվային հավաքածուների որոշ նյութերի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքները: Առավել հիմնավոր կերպով ներկայացվում են Մատենադարանի արխիվային հավաքածուները, նրանցում պահվող վավերագրերի տեսակները և դրանց ուսումնասիրման ուղղությամբ մինչ այժմ կատարված աշխատանքը:

1.2 Նոր Ջուղայի դերը Հայոց եկեղեցու և իրանական իշխանությունների միջև փոխհարաբերություններում: Մատենադարանի քննվող պարսկերեն վավերագրերում արտացոլվել է Նոր Ջուղայի մեծահարուստ խոջաների դերն ու նշանակությունը իրանահպատակ հայության համար խիստ կարևոր խնդիրների լուծման հարցում, ինչպես նաև նրանց աջակցությունը Հայոց կաթողիկոսների գործունեությանը: Իրենց արտոնյալ դիրքի շնորհիվ հայ ազդեցիկ վաճառականները կարողանում են միջամտել իրանահպատակ հայությանը վերաբերող հարցերին և ազդել շահի կայացրած որոշումների վրա: Ատենախոսության այս բաժնում հիշյալ վավերագրերի ու զուգահեռ այլ աղբյուրների համադրությամբ դիտարկվում ու լուսաբանվում է նրանց մասնակցությունը հայ ժողովրդի համար կենսական կարևորություն ներկայացնող հարցերի բարձրացմանը և դերը որոշ անցանկալի երևույթների կանխման և այլևայլ հարցերի կարգավորման գործում: Հետազոտվում է նաև Նոր Ջուղայի դերը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ընտրության ու նրանց գործունեության արդյունավետության հարցերում:

1.3 Էջմիածնի կաթողիկոսների ջանքերը XVIII-XIX դարերում պարսկերեն փաստաթղթերով Հայոց եկեղեցու իրավունքները պաշտպանելու գործում: Այս բաժնում քննվում են նվաճ շրջանում պարսկերեն վավերագրերի ստեղծման պատմության հարցերը, որոնցում արտացոլվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների դերն ու նրանցից մի քանիսի գործադրած առավելագույն ջանքերը այդ փաստաթղթերի ձեռք բերման գործում: Այս բաժնում քննվող հարցերի մասին տվյալները առավելապես առկա են հիշյալ շրջանի պարսկերեն վավերագրերում (հրովարտականեր և կալվածագրեր), ուստի դրանք առավել լիարժեք ներկայացնելու նպատակով

ներգրավվել են կաթողիկոսների կողմից ձեռք բերված կալվածքներին, նրանց շուրջ տեղի ունեցած վեճերին ու խնդիրներին առնչվող գրեթե բոլոր պատմական փաստաթղթերը: Վավերագրերի տվյալները համադրվել ու լրացվել են այլ պատմական աղբյուրներում առկա տեղեկությունների հետ՝ հարցը առավել ամրոջական ներկայացնելու նպատակով:

1.4 «Աղվանից կաթողիկոսությանը, Տաթևի, Ս. Թադեի և Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքերին վերաբերող պարսկերեն փաստաթղթերի ձեռքբերման հանգամանքները» բաժնում հետազոտվում են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի մեջ ընդգրկված նվաճ վանքերին վերաբերող փաստաթղթերի ստեղծման պատմության հարցերը, որոնք անմիջական կապ ունեն այդ վանքերի պատմության հետ և ի հայտ են բերում տարբեր ժամանակահատվածներում նրանց առջև ծագած խնդիրներն ու նրանց հետ կապվող իրադարձությունները: Ուսումնասիրվող վավերագրերի տվյալները բացահայտում են հիշյալ կրոնական հաստատությունների ակնառու առաջնորդների ջանքերն ու կարևոր դերը իրենց վանքերի ու վանական համալիրների տնտեսապես բարվոք ու իրավապես պաշտպանված դրության ապահովման գործում:

1.5 «Հայ մելիքներին տրված պարսկերեն փաստաթղթերի ստեղծման հանգամանքները և նրանց պատմական արժեքը» բաժինը նվիրված է հայ մելիքներին ու ազդեցիկ հայ պաշտոնյաներին տրված պարսկերեն փաստաթղթերի տվյալների վերլուծությանը: Այս բաժնում ուսումնասիրվում են այդ փաստաթղթերի, հրապարակման պատմական հանգամանքները, արժեքորվում նրանց տվյալները պատմա-քաղաքական զարգացումների լայն համատեքստում: Մանրամասն քննությամբ լրացվում ու ճշգրտվում է Արցախի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի ու Երևանի հայ մելիքական տների, նաև հայազգի այլ ազդեցիկ անձանց ու պաշտոնյաների XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պատմությունը: Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությանը վերաբերող պարսկերեն փաստաթղթերը՝ հավաքված լինելով XIX դարի սկզբին Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանի ժառանգական իրավունքներն իր պապենական կալվածքների նկատմամբ վերականգնելու նպատակով հարուցված գործի համար՝ փաստագրական հարուստ նյութով լրացնում են նրա տոհմի XVI - XIX դարերի պատմությունը: Երևանի, Նախիջևանի ու Ղարաբաղի հայ մելիքներին տրված պարսկերեն հրովարտակաները հստակորեն ուրվագծում են իրանական իշխանությունների վարած քաղաքականության հիմնական ուղղվածությունն ու առանձնահատկությունները XVIII դարի կեսից XIX դարի I կեսն ընկած ժամանակահատվածում:

1.6 «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը գրող և ընդօրինակող գրագիրները» վերնագիրը կրող բաժնում փորձ է արվում

ընդհանրացնելու ամենատարբեր աղբյուրների հաղորդումները քննվող պարսկերեն փաստաթղթերի գրությանը առնչված Իրանի արքունի գրագիրների ու Հարավային Կովկասում գործող ընդօրինակողների մասին: Հետազոտվում է Էջմիածնի կաթողիկոսներին ենթակա օտարազգի գրագիրների մասին առկա նյութը: Միաժամանակ մեծ ուշադրություն է դարձվում հայազգի գրագիրների ու ընդօրինակողների մասին բազմակողմանի տեղեկությունների ուսումնասիրմանն ու ընդհանրացմանը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի հայոց պատմությանը վերաբերող տվյալների քննությունը

2.1 Մուհամմադ մարգարեի ու Իմամ Ալիի անունից հայերի հետ կնքված հրովարտակ-պայմանագրերը որպես իրանահպատակ հայերի հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները ապահովող փաստաթղթեր: Այս բաժնում կատարվում է այդ փաստաթղթերի Իրանում գործող տարբերակների առանձնահատկությունների աղբյուրագիտական վերլուծություն, ներկայացվում են այդ վավերագրերում նշվող հիմնական իրավական դրույթները, որոնք ընկած են Սեֆյան շրջանում զիմմիների կարգավիճակի հիմքում: Ուսումնասիրվում է այդ փաստաթղթերի դերն ու նշանակությունը իրանահպատակ հայության հիմնական իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանող իրավական նորմերի ու օրենքների ձևավորման, ինչպես նաև հայ-զիմմիների իրավունքների պաշտպանության հարցերում:

2.2 «Իրանահպատակ հայության իրավունքներն ու պարտավորություններն ըստ Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերի» բաժնում քննվում են իրանահպատակ հայության, որպես զիմմի բնակչության, իրավաքաղաքական դրությունը կարգավորող օրենքները՝ ձևակերպված տարբեր խնդիրների շուրջ հրապարակված շահական հրովարտակներում ու ֆաթվաներում (մահմեդական հոգևորականության կայացրած վճիռներում): Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն այս փաստաթղթերի առատ նյութը հնարավորություն է տալիս լիարժեք կերպով լուսաբանել Իրանում հայ զիմմիների իրավունքներն ու պարտավորությունները: Մասնավորապես, ուսումնասիրվում են հայ զիմմիների կողմից վճարվող գլխահարկի՝ ջիզայի չափը, նրա վճարման կարգին վերաբերող նրբությունները, հայերի կրոնական ազատությունները, սեփականատիրության և այլ իրավունքների մանրամասները, եկեղեցական շինարարության և հայերի ժառանգության խնդիրներում գործող օրենքները իրանական տիրապետության տարբեր ժամանակահատվածներում ու փոփոխումներում:

2.3 «Հայոց եկեղեցու իրավաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերն ըստ դիտարկվող ժամանակաշրջանի պարսկերեն վավերագրերի»: Մատենադարանի դիտարկվող ժամանակաշրջանի պարսկերեն վավերագրերի առատ նյութը հնարավորություն է տալիս մանրամասն ուսումնասիրել Հայոց եկեղեցու իրավաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության իրողությունները՝ հենվելով նրա կալվածքներից շատերի ձեռքբերման, դրանց շուրջ վեճերի ու դատավարությունների, Մայր Աթոռին տրված հարկային ու իրավական առանձնաշորհումների և արտոնությունների կապակցությամբ հրապարակված փաստաթղթերի վրա: Այս բաժնում ուսումնասիրվում են պարսկերեն վավերագրերի տվյալները իրանական տիրապետության ներքո Հայոց եկեղեցու իրավունքների, կալվածքների, նրանց հետ կապված խնդիրների, հարկային և այլ արտոնությունների վերաբերյալ ժամանակագրական տարբեր կտրվածքներով: Մեկնաբանվում ու լուսաբանվում են այդ իրավունքների ու արտոնությունների ձեռքբերման պատճառա-հետևանքային կապերը, նրանց պաշտպանության ուղիները և պատմության տարբեր փուլերում փաստավավերագրական նյութերում դրանց վերաբերող ձևակերպումների արտաքին ու ներքին բովանդակային առանձնահատկությունները:

2.4 «Հայոց եկեղեցու ներքին որոշ խնդիրների արտացոլումը պարսկերեն վավերագրերում» բաժնում հետազոտվում են պարսկերեն վավերագրերում արտացոլված Հայոց եկեղեցու ներքին այնպիսի խնդիրներ, որպիսիք են Հայոց կաթողիկոսների կողմից պարսից արքունիքին որպես հարկ վճարվող փիշքաշի երևույթը և մասամբ նրա հետ կապվող կաթողիկոսական աթոռակոփները, Էջմիածնի ու Աղվանից կաթողիկոսների միջև որոշ թեմերի շուրջ, նաև որոշ վանքերի միջև առանձին թեմապատկան գյուղերի շուրջ ընթացող պայքարը: Պարսկերեն վավերագրերի նյութերի հիման վրա ճշգրտումներ են կատարվում Հայոց կաթողիկոսների կողմից տարբեր ժամանակաշրջաններում պարսից արքունիքին որպես հարկ վճարված փիշքաշի չափի ու հաճախականության հարցերում: Բացահայտվում է փիշքաշի անվան տակ չարաշահումների ու կաշառակերության անմիջական կապը կաթողիկոսական աթոռակոփների հետ: Այս բաժնում քննվում է նաև XIX դարի սկզբին խորացած ուս-իրանական հակամարտության արտացոլումը պարսկական վավերագրերում և նրա դերը նույն շրջանի կաթողիկոսական աթոռակոփներում:

2.5 Կաթոլիկական քարոզչությունն Իրանում ու նրա դեմ Հայոց եկեղեցու պայքարի արտացոլումը Մատենադարանի XVIII դարի պարսկերեն վավերագրերում: Այս բաժինը նվիրված է հայության շրջանում կաթոլիկական քարոզչության ու հայերի կաթոլիկացման ցավոտ հարցի համակողմանի ուսումնասիրությանը՝ հենվելով շահական հրովարտակների ու զուգահեռ այլ աղբյուրների տվյալների վրա: Բաժինը բովանդակում է հակիրճ

ակնարկ դեռ XIII դարից հայության շրջանում սկսված կաթոլիկության տարածման մասին, որը Նոր խթան էր ստացել շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության տարիներին և զարգանում էր ողջ XVII դարի ընթացքում՝ օգտվելով Հոմի պապի ու Ֆրանսիայի կայսեր միջնորդությամբ Սեֆյան իշխանություններից ձեռքբերված արտոնություններից: Ատենախոսության այս բաժնում առավել մանրամասն քննվում է XVIII դարի շահական հրովարտականներում արտացոլված Հայոց եկեղեցու առաջնորդներից մի քանիսի բռնած անգիջում դիրքորոշումն ու ձեռնարկած քայլերը հայերի շրջանում կաթոլիկական քարոզչության ու հայերի դավանափոխության դեմ: Թե՛ կաթոլիկ միսիոներներին և թե՛ Հայոց եկեղեցու առաջնորդներին տրված շահական հրամանագրերի համակողմանի վերլուծությունը թույլ է տալիս հստակ ներկայացնել նաև իրանական իշխանությունների դիրքորոշումն այս հարցի շուրջ պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում, որը հեռու էր կողմերից որևէ մեկին միանշանակ կերպով աջակցելուց:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԸՈՐԴ: Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերի լեզվա-ոճական, կառուցվածքային ու եզրաբանական առանձնահատկությունները

3.1 «Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերի տեքստաբանական վերլուծությունը» բաժնում պարսկալեզու գրագրությանը վերաբերող աղբյուրների ու Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի բնագրերի զուգահեռ վերլուծության միջոցով, ինչպես նաև ի մի բերելով նմանատիպ հետազոտությունների միջազգային փորձը՝ կատարվում է հիշյալ վավերագրերի բնագրագիտական ուսումնասիրություն և հստակացվում է վավերագրերի տարբեր տեսակների լեզվա-ոճական, կառուցվածքային ու այլ առանձնահատկությունները տարբեր ժամանակային կտրվածքներով: Քննվում են շահական ու խանական հրովարտականների, շարիաթական նոտարական վավերագրերի տեսակների ու պաշտոնական նամակագրության, բնօրինակների ու պատճենների գրության սկզբունքային հարցերը, նրանցում օգտագործվող լեզվա-կաղապարային կառուցվածքների ու դարձվածքների յուրահատկությունները:

3.2 «Հայոց կաթողիկոսների պատվանուններն ու տիտղոսաշարը Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերում» բաժնում մանրամասն ներկայացվում են հայոց կաթողիկոսների պատվանուններն ու տիտղոսաշարերը ընդգրկված ժամանակաշրջանի տարբեր շրջափուլերում և պարզաբանվում դրանց առանձնահատկությունները՝ կախված գրագրության զարգացման օրինաչափություններից ու յուրահատկություններից:

3.3 «Հայոց վանքերի անվանումների ու տեղանունների պարսկերեն վավերագրերում օգտագործվող տարբերակները» բաժնում հատուկ ուսումնասիրության են ենթարկվում պարսկերեն վավերագրերում հանդիպող հայոց վանքերի անվանումները, հայկական տեղանուններն ու նրանց օտար տարբերակները: Ներկայացվում են այդ տարբերակների հիմնական մասի ծագման ակունքները և պատմությունը՝ համադրելով դրանք հայկական ու պարսկական պատմագրության մեջ օգտագործվող տեղանունների հետ: Դիտարկվում է օտար աղբյուրներում շրջանառվող տարբերակների կապը այլազգի հարևանների լեզվի հնչյունական ու տառային համակարգերի առանձնահատկությունների, նրանց ընկալումների ու իշխանական օղակների դերը օտար անվանումների ծագման ու պարսկալեզու գրականության մեջ դրանց ամրագրման գործում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ բաժնում ամփոփվում են ատենախոսության մեջ կատարված աշխատանքի արդյունքները, ըստ որոնց արվել են հետևյալ եզրահանգումները՝

- Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն վավերագրերը որպես հայոց պատմության սկզբնաղբյուրներ, մշտապես գտնվել են հայագետների ուշադրության կենտրոնում և օգտագործվել հայոց պատմության տարբեր հարցերի քննության ժամանակ: Պարսկերեն վավերագրերի տվյալների գիտական շրջանառությանը մեծապես նպաստել են որոշ հայագետների ուսումնասիրությունները և հատկապես նրանց բնագրերի ու թարգմանված տարբերակների գիտական հրատարակումը «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի» հինգ պրակներում: Այնուամենայնիվ, այդ ահռելի աղբյուրագիտական նյութի միայն մի փոքր մասն է լիարժեք կերպով օգտագործվել հայագիտության մեջ:

- Քննվող վավերագրերի հաղորդումները մատնանշում են Հայոց եկեղեցու վաստակաշատ առաջնորդների դերը իրանական տիրապետության ներքո հայության իրավունքների պաշտպանության, հայ իրանական փոխ-հարաբերությունների կառուցման գործում, որը հատկապես XVII-XVIII դարերում մեծապես հենվում էր Նոր Ջուղայի հայ համայնքի ու նրա ազդեցիկ վաճառականների գործունեության վրա: Պարսկերեն վավերագրերի տվյալներից ակնհայտ է, որ Նոր Ջուղայի դերը XVII-XVIII դարերում այնքան վճռորոշ էր, որ թույլ էր տալիս նրան միջամտել Հայոց կաթողիկոսների ընտրության հարցին, առաջ քաշել իրեն ցանկալի թեկնածուներին, ուղղորդել կաթողիկոսներին և վերահսկել նրանց գործունեությունը:

- Մատենադարանի պարսկերեն փաստաթղթերի մի մասը ստեղծվել ու ձեռք է բերվել հայոց վանքերի ու խոշոր վանական համալիրների առաջնորդների ջանքերով՝ արտացոլելով նրանց պատմության շրջափուլերն ու կարևոր իրադարձությունները, ելնելով նրանց ու նրանց հպատակ

հայկական բնակավայրերի շահերից, ուստի նրանք հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու պատմության անբաժան մասնիկն են և արժեքավոր սկզբնաղբյուրները:

- Հայ մելիքներին ու խոջաներին վերաբերող պարսկերեն վավերագրերի տվյալների հակիրճ ակնարկն ու ուսումնասիրությունը մատնանշում են նրանց սերտ կապը ժամանակաշրջանի պատմական ընթացքի ու դեպքերի զարգացման հետ, արդյունքում նաև նրանց արժեքը հայ մելիքական տների պատմության ու նրանց առնչվող հարցերի քննության համար: Այդ տվյալները ճշգրտում ու լրացնում են ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության իրողություններն ու որոշ իրադարձությունների ընթացքը՝ կապվելով հիշյալ անձանց քաղաքական գործունեության մանրամասների հետ:

- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ու ժամանակաշրջանի մյուս աղբյուրների տվյալները թույլ են տալիս բացահայտել Հայոց եկեղեցու առաջնորդների և Իրանի կենտրոնական իշխանությունների ու Երևանի խանի միջև գրագրությունը վարող և պարսկերեն փաստաթղթերը կազմող գրագիրներից շատերի անունները, որոնց մի մասը իրանական կառավարության բարձրաստիճան գրագիրներն էին, մի քանիսն էլ՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին ու Երևանի խանին ենթակա, հետագայում նաև ռուսական զանազան ատյաններում աշխատող գրագիրները: Այս վերջին տեսակի գրագիրների մեջ կային նաև հայագրի ծագում ունեցողները, որոնք այնքան էին հմտացել այս բնագավառում, որ ընդօրինակում էին ձեռագրեր ու անգամ հեղինակում ինքնուրույն պատմագրական երկեր:

- Մահմեդական տիրապետության տակ գտնվող թե՛ հայ Առաքելական և թե՛ քրիստոնեական մյուս դավանանքների առաջնորդների ձեռքում եղած տարալեզու պայմանագրերի (որոնց ուշ միջնադարի ընդօրինակությունների օրինակներ կան նաև Մատենադարանի պարսկերեն արխիվային հավաքածուի մեջ) աղբյուրագիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանք ունեն բովանդակային և ձևակերպումների ընդհանրություններ, որոնք խոսում են երկու տարբեր արաբերեն սկզբնաղբյուրներից ծագած լինելու մասին: Այդ պայմանագրերը ստեղծվել են IX-XIX դարերում պատմական հենքի վրա՝ որոշակի չափով պահպանելով իրենց սկզբնաղբյուրներում առկա պատմական իրողությունների հետքը և հարմարեցվելով ժամանակի ու միջավայրի պահանջներին: Մուհամմադ մարգարեի ու Իմամ Ալիի անուններից հայերի ու մյուս քրիստոնյաների հետ կնքված հրովարտակ-պայմանագրերը դարեր շարունակ եղել են այն հենարանը, որի վրա խարսխվել է նրանց՝ կացությունը մահմեդականների գերիշխանության պայմաններում: Հիշյալ փաստաթղթերն էլ ավելի կարևորվել են մահմեդականների կրոնական մոլեռանդության պոթելումների և անհանդուրժողականության աճի շրջաններում: Հարմարեցվելով ժամանակի ու միջավայրի պահանջներին՝ հիշյալ փաստաթղթերը Հայոց եկեղեցու

հոգևոր առաջնորդների կողմից օգտագործվել են համայնքի դրությունը բարելավելու և մահմեդականների հետ հարաբերություններում ծագած խնդիրները կարգավորելու նպատակով:

- Մուհամմադ մարգարեի անունից կնքված պայմանագրերում հայ զիմմիներին վերաբերող իրավական ձևակերպումները, նաև ընդհանրապես իրանական պետությանը հպատակ մահմեդական բնակչությանը ևս վերաբերող որոշ այլ օրենքներ արտացոլվել են Մատենադարանի XVII-XIX դարերի պարսկերեն վավերագրերում: Պարսկերեն վավերագրերի տվյալները որոշ կոնկրետացում են մտցնում այդ հարցերի մանրամասներում և հնարավորություն են տալիս հանգամանալից քննել և լուսաբանել իրանական տիրապետության տակ ապրող հայության կրոնաքաղաքական իրավունքներն ու պարտավորությունները, իրավունքների պաշտպանության ուղիները և միջոցները: Քննվող վավերագրերի տվյալներն օգնում են նոր դիտարկումներով ամբողջացնել զիմմիների ժառանգական իրավունքին վերաբերող շիա իսլամի իմամ Ջա'ֆարին վերագրվող օրենքի մասին մինչ այժմ հայտնի տվյալները՝ որոշելով նրա շրջանառության դրվելու ժամանակը, պատճառները, հայության համար կործանարար հետևանքները, նրան հակազդելու միջոցները և նրա դեմ Հայոց եկեղեցու առաջնորդների ձեռնարկած քայլերը:

- Մատենադարանի XVII դարի II կես - XIX դարի I կեսի պարսկերեն փաստաթղթերով ձեռք են բերվել կալվածքներ, հարկային և այլ արտոնություններ, պաշտպանվել դրանք զանազան ոտնձգություններից: Եվ փաստորեն, այդ կերպ ամրագրվել են Էջմիածնի տնտեսական կայունությունը և իրավաքաղաքական պաշտպանվածությունը իրանական պետության գերիշխանության պայմաններում: Այս պատճառով դիտարկված վավերագրերն այն սկզբնաղբյուրներն են, որոնք առավել լիարժեք ու մանրամասն տվյալներ են բովանդակում Հայոց եկեղեցու իրավաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության այդ շրջանի հարցերի շուրջ:

- Անժխտելի է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի արժեքն ու կարևորությունը իրանական իշխանությունների հետ Հայոց եկեղեցու հոգևոր առաջնորդների փոխհարաբերությունների ենթաշերտերի և կաթողիկոսական աթոռակոթիվների մանրամասների ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այս աղբյուրների տվյալներով ճշգրտվում են Հայոց կաթողիկոսների կողմից տարբեր ժամանակահատվածներում իրենց իրավունքների հաստատման համար վճարվող փիշքաշի չափը և նրա, որպես հարկ, ամրագրված լինելը Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական թագավորական տների գերիշխանության շրջաններում: Վավերագրերի տվյալները նաև հստակություն են մտցնում կաթողիկոսական աթոռակոթիվներում օտար միջամտության դերի, բնույթի ու դրդապատճառների հարցերում:

- Ատենախոսության մեջ դիտարկվող պարսկերեն վավերագրերը մանրամասն տվյալներով հարստացնում են էջմիածնի ու Աղվանից կաթողիկոսությունների, նաև Արևելյան Հայաստանի որոշ վանքերի միջև որոշ թեմերի ու բնակավայրերի թեմական պատկանելության շուրջ տեղի ունեցած վեճերի պատմությունը և օգնում հստակեցնել այդ հարցերին վերաբերող առանձին իրողություններ:

- Դիտարկվող շրջանի պարսկերեն հրովարտականները հայ ժողովրդի պատմության ցավալի խնդիրներից մեկի՝ կաթողիկական քարոզչության ու նրա դեմ Հայ Եկեղեցու առավել հեռատես ներկայացուցիչների մղած համառ պայքարի ու ձեռնարկած համարձակ քայլերի արժեքավոր սկզբնաղբյուրներն են: Այդ տվյալների համադրումը ժամանակաշրջանի մյուս աղբյուրների հետ հնարավորություն է տալիս լուսաբանել իրանափայտակ հայության շրջանում կաթողիկական քարոզչության ընթացքը XVII-XVIII դարերում:

- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի առատ նյութը հնարավոր է դարձնում նրանց որպես պարսկալեզու գրագրության տարբեր տեսակների նմուշների լեզվա-ոճական, կաղապարային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների գատորոշումն ու ուսումնասիրությունը պատմական զարգացման մեջ, որը մեկ անգամ ևս ապացուցում է այդ փաստաթղթերի կարևորությունը պարսկական վավերագրագիտության համար:

- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները օգնում են հիմնավոր կերպով լուսաբանել Արևելյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերի բազմաբնույթ օտար անվանումների ծագման հանգամանքները, որոնք կապված չէին բնակավայրի էթնիկ կազմում տեղի ունեցած որևէ փոփոխության հետ: Այդ տեղանունները հիմնականում արտացոլում են բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական որոշ իրողությունները և օտար հարևանների պատկերացումներն ու վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ՝ այդպիսով կարևոր նշանակություն ունենալով այդ բնակավայրերի պատմության համար:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆ իրենից ներկայացնում է ուսումնասիրված պարսկերեն վավերագրերում հանդիպող ինչպես նաև ատենախոսության մեջ օգտագործված հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների բառարան: Եզրույթները փորձել ենք մեկնաբանել հնարավորինս լիարժեք կերպով՝ հենվելով աղբյուրների ու մասնագիտական գրականության մեջ արդեն գործածվող ձևակերպումների վրա:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում՝

ա) Մենագրություններ

1. Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պրակ III, Երևան, «Զանգակ 97», 2005, 728 էջ:
2. Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պրակ IV, Երևան, «Նաիրի», 2008, 386 էջ:

բ) Հոդվածներ

1. Սյունիքի Օրբեյանները XVIII-XIX դարերում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XIX, Երևան, «Զանգակ 97», 2000, էջ 70-78:
2. Քաջաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XX, Երևան, «Զանգակ 97», 2001, էջ 168-175:
3. Կաթողիկ քարոզչությունը Իրանում և հայ իրականությունը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXI, Երևան, «Զանգակ 97», 2002, էջ 200-218:
4. Տաթևի վանքի XVII դարի երկրորդ կեսի պատմությունն ըստ պարսկական հրովարտականների տվյալների, XXII, Երևան, «Զանգակ 97», 2003, էջ 186-200:
5. Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտականները և 1730-31թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Երևան, «Զանգակ 97», 2004, էջ 356-571:
6. Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIV, Երևան, «Զանգակ 97», 2005, էջ 303-329:
7. Պարսկալեզու վավերագրերը Մակվի Ս. Թադեի վանքի մասին, XXV, Երևան, «Զանգակ 97», 2006, էջ 351-370:
8. Ղարաթաղի հայ մելիքները Նադիր շահի իշխանության տարիներին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVI, Երևան, «Ասողիկ», 2007, էջ 257-278:
9. Հայոց եկեղեցու շահերի և հայապահպանության համար Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի ձեռք բերած շահական հրովարտականների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 18, Երևան, 2008, էջ 115-123:
10. Documents in Persian on the St. Thaddeus Monastery of Maku, Aramazd (Armenian Journal of Near Eastern Studies), volume IV, issue 2, 2009, pp. 159-175.

11. Հայ իրանական հարաբերությունները ժԹ դարի առաջին երեսնամյակում, Լևոն Խաչիկյան, 90, Նյուֆեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008թ.), Երևան, 2010, էջ 182-190:

12. Իրանի պալատական պատմագիր Սարավին Ադա Մուհամմադ Խանի 1795թ. Ղարաբաղյան արշավանքի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVIII, Երևան, 2011, էջ 336-349:

13. European Catholic Missionary Propaganda among the Armenian population of Safavid Iran, Iran and the World in the Safavid Age, London, New York, 2012, pp. 371-379.

14. Указы Ереванских ханов как источники истории армянского народа, Проблемы источниковедения, историографии и истории Востока, Луганск, ДЗ "ЛНУ имени Тараса Шевченко, 2013, сс. 111-117.

15. Խ. Արովեանի կենսագրութեան մի մասնիկը, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2013 թ. 33, էջ 291-296:

16. Персоязычные писцы и переписчики Закавказья конца XVIII- начала XIX в. Армения – Иран: История. Культура. Современные перспективы взаимодействия: Сборник статей (Моск. гос. университет им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки); [рук. проекта М. С. Мейер; сост. Б. С. Зулумян; редкол.: И. В. Иванов и др.], Москва; Ключ.-С., 2013, (с. 168), сс. 87-91.

17. Նոր Ջուղայի դերը իրանահպատակ հայութեան իրաւունքների պաշտպանութեան գործում, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2015, թիւ 1-12, էջ 205-223:

18. Արցախի Առաջածոր գյուղի XVII-XVIII դարերի պատմությունն ըստ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի, Արևելագիտությունը Հայաստանում, հ. 1, Իրանագիտության արդի հիմնախնդիրները, Երևան, 2015, էջ 50-65:

19. Նոր Ջուղան Իրանի Նադիր շահի իշխանութեան շրջանում, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա Երևան, 2016, թիւ 1-12, էջ 273-215:

20. Երեւանի խանութեան հայ մելիքները ժԹ. դարի սկզբին Հարաւային Կովկասի շուրջ ռուս իրանական հակամարտութեան սրման շրջանում, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2017, թիւ 1-12, էջ 221-234:

21. Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները պարսկերեն վավերագրերում, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2017 թ. 37, էջ 123-153:

КОСТИКЯН КРИСТИНЕ ПЕТРОСОВНА
ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА КАК ПЕРВОИСТОЧНИКИ
ИСТОРИИ АРМЯНИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВВ.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05 «Историография, источниковедение».

Защита состоится 19-го декабря, 2017 г. в 14⁰⁰, на заседании специализированного совета Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной Академии Наук РА (0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе проводится историко-источниковедческое исследование персидских документов Матенадарана второй половины XVII века до первой половины XIX века.

Сведения и данные изучаемых документов позволяют более пространно и глубоко изучить такие вопросы истории Армении и армяно-иранских отношений, как права и обязанности армян, а также политико-правовое состояние Армянской церкви под властью Ирана; проблемы вызванные правонарушениями местных мусульманских властей и механизмы урегулирования их; роль влиятельных деятелей Армянской церкви и Новой Джульфы в защите этих прав; дать более полную и обоснованную оценку шахской политике в отношении армян и Армянской церкви; дополнить и уточнить историю армянских меликских домов.

Работа состоит из предисловия, трех глав и приложения. В предисловии рассматриваются актуальность темы, цели и задачи, методологические основы, хронологические рамки и научная новизна исследования, а также проводится обзор использованной литературы.

Первая глава – «Персидские документы Матенадарана второй половины XVII – первой половины XIX вв. как документы, запечатлевшие армяно-иранские отношения» посвящена истории создания и изучения исследуемых документов: рассматривается и подчеркивается роль Армянской церкви и ее выдающихся деятелей, влиятельных лиц армянской колонии Новой Джульфы в приобретении важных документов. В разделах этой главы также исследуются историческая ценность документов относящиеся армянским меликам, обобщается информация относящаяся к писарям и переписчикам персидских документов.

Во второй главе диссертации – «Анализ данных персидских документов Матенадарана по истории армян второй половины XVII – первой половины XIX вв.» исследуются вопросы, по которым рассматриваемые документы являются ценными источниками: права и обязанности армян-зиммиев, правовое положение,

привилегии и внутренние проблемы Армянской церкви под властью Ирана, борьба ее видных деятелей против католической пропаганды.

Права и обязанности армян – зиммиев в общих чертах сформулированы в договорах заключенных с ними от имени пророка Мухаммада и Имама Али. Эти документы, копии которых создавались в период правления Сефевидов и позднее, хранятся также в коллекции Матенадарана. Более четкое исследование прав и обязанностей армян-зиммиев, а также Армянской церкви проводится на основе шахских указов данного периода.

В этой главе выявляется ценность данных персидских документов для изучения социально-экономической истории Армянской церкви, особенностей отношений католиков с иранскими властями, налогов выплачиваемых ими под видом пишкашов (ежегодных и одновременных дарений) шахскому двору, коррупции являвшейся одной из первопричин появления псевдо-католиков претендующих на Святой Престол. В том же разделе на основании документов прослеживается также роль внешних вмешательств со стороны России и Ирана в борьбе католиков за Престол в начале XIX века.

Одной из тревожных проблем требующих незамедлительных противодействий Армянской церкви в XVII-XVIII веках была католическая миссионерская пропаганда среди армянского населения Ирана и принятие многими армянами католичества. На основе шахских указов Матенадарана и других архивных коллекций в последнем разделе исследуется шахская политика в этом вопросе, которая официально позволяла существование католических миссий в Иране, однако под давлением армянских католиков и других влиятельных деятелей, ограничивает их пропагандистскую деятельность среди армянского населения Ирана.

Третья глава – «Лингво-стилистические, структурные и терминологические особенности персидских документов Матенадарана второй половины XVII – первой половины XIX вв.» посвящена текстологическому анализу рассматриваемых документов, выявлению характерных структурных, лингвистических, стилистических и терминологических особенностей ее разновидностей в разные периоды. Богатый архивный материал Матенадарана позволяет дополнить международный опыт исследования таких документов новыми деталями и обобщениями о структуре, словарно-фразеологическом составе разных документов (указы Сефевидских, Афшаридских и Каджарских шахов, купчих и прочие шариятские документы), официальных инстанциях издающих и утверждающих эти документы. Проводится этимологический анализ имен армянских монастырей и селений в персидских документах, в результате чего выясняется что эти имена в некоторых случаях измененные вариации армянских имен, иногда их перевод на турецкий или новые имена, данные тюркскими племенами поселившимися в соседстве начиная с XI в. в соответствии с их представлениями. Персидские документы данного периода содержат обильный материал по истории армян этих селений и свидетельствуют о не изменении их этнической картины.

THE PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN AS SOURCES OF THE HISTORY OF ARMENIANS
(SECOND HALF OF 17TH CENTURY – FIRST HALF OF 19TH CENTURY)

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of "Historiography, sources study" 07.00.05

The defense of the dissertation will be held on December 19, 2017, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave 24/4).

SUMMARY

A historical and source-research work of the Persian documents composed in the period from the second half of 17th century to first half of 19th century is carried out in the dissertation.

The information and data of the above mentioned documents have allowed the author to study many problems of the history of Armenia and Armenian-Iranian relations more thoroughly. The problems investigated in the research are: the rights and duties of the Armenians and the Armenian Church under the rule of the Safavid, Afsharid and Qajar states; the role of the influential leaders of the Armenian Church and Armenian community of New Julfa in protection of those rights; problems caused by local Muslim officials and the mechanisms of their regulation; shah's policy as regards Armenian population and Armenian Church under its rule in various stages of the period, details and new data referring to the history of Armenian meliks, the last representatives of Armenian noblemen in Eastern Armenia.

The work consists of a preface, three chapters and an appendix. The actuality of the theme, the aim and objectives, the methodological basis, the chronological frames and scientific novelty of the work are presented in the preface, where also a review of the used literature is given.

The first chapter of the dissertation is entitled "The Persian documents of the Matenadaran composed in the period from the second half of the 17th to the first half of the 19th centuries, as documents which have recorded the Armenian-Iranian relations". It is devoted to the history of the Persian documents of the Matenadaran, where the important role of the Armenian Church, its outstanding leaders, and the influential merchants of New Julfa in

receiving the needed decrees and other documents is revealed. A section of this chapter deals with the history of the decrees granted to the Armenian meliks and the evaluation of the information of those documents. The next section summarizes the information of the documents and other sources about the scribes and copyists of the Persian documents.

The second chapter of the dissertation – **“The study of the information of the Persian documents of Matenadaran referring to the Armenian history in the second half of the 17th and first half of the 19th centuries”** contains a research on the problems where the documents are first-hand sources. These problems are the rights and duties of the Armenian dhimmis, the rights, the privileges and inner problems of the Armenian Church under rule of Iran, the struggle of its outstanding leaders against Catholic propaganda.

The rights and the duties of the Armenian dhimmis in the bare outlines are formulated in the treaties concluded with them on behalf of the Prophet Muhammad and Imam Ali. These documents survived in Safavid and later period copies are kept in the Archive of the Matenadaran as well as in other libraries of the world. Nevertheless, a more precise and detailed research on the rights and duties of the Armenian dhimmis may be carried out on the basis of the royal decrees of the period.

This chapter reveals the importance of the information of the Persian documents for researches on the social-economic history of the Armenian church, inner peculiarities of the relations of the catholicoses with Iranian powers, the taxes paid by them as pishkashes, the corruption and bribery in the Iranian government being a reason for appearance of new pretenders – the pseudo-catholicoses to the throne of Holy See. The chapter also elucidates the role of outer Iranian and Russian powers in the struggle for the throne of the Holy See at the beginning of the 19th century.

One of the dangerous and urgent problems for the Armenian Church was the catholic missionary propaganda among Armenian population of Iran and as a result, the conversion of many Armenians to Catholicism. In the last section of the chapter the royal policy in this aspect is researched on the basis of shahs' decrees kept in the Matenadaran and archives of Iran. The research reveals the facts that in spite of the official permission given by shahs concerning the existence of the Catholic missions in Iran, nevertheless under the pressure of the Armenian high clergymen their missionary activities among Armenian population were partially restrained.

The third chapter – **“The linguistic-stylistic, structural and terminological characteristic features of the Persian documents of the Matenadaran, composed in the second half of the 17th and first half of the 19th century”** is devoted to the textological analysis of the documents, the study of the structural,

linguistic, stylistic and terminological characteristic features of various types of documents in different phases of history. The rich archival material of the Matenadaran has allowed to enrich the international experience of the study of Persian documents (decrees of Safavid, Afsharid and Qajar shahs, deeds of purchase and other shar'iyyah documents) with new details and conclusions referring to the word and phrase structural features, the official instances issuing and confirming them. An etymological analysis of the names given to the Armenian monasteries and settlements in the Persian documents is accomplished in a section of this chapter. In result, the following conclusion was achieved: that a portion of the names was a changed version of the Armenian prototypes, a portion – derived from simple translation of the names in Turkish, some names were new ones given to the settlements in accordance with the understanding and imagination of the Turkish tribes and their leaders which started settling in neighborhood since 11th century. The researched Persian documents contain a vast material about the history of the Armenian population of the settlements recorded with strange Perso-Turkicized names and have kept evidences about the lack of any changes in their ethnic composition.